

OS TERRITORIOS E CIDADES ÁRTABRAS

Fidel Méndez Fernández

---

*“Here am I sitting in a tin can
Far above the Moon
Planet Earth is blue
And there’s nothing I can do”
David Bowie (Space oddity)*

INTRODUCCIÓN E MOTIVOS DO TRABALLO

Este traballo ten como obxectivo principal facer de contexto inmediato as investigacións concretas sobre obxectos ou xacementos que se presentan neste volume. Pero tamén ten algo de fixación de ideas a partir dunha serie claves que, a nivel persoal, sempre estiveron aí, pero que nos últimos tempos comezan a amontoarse e loitan por saír a luz. Este proceso de aceleración ten tres fitos concretos, e coido que paga a pena debullalos cara a clarexar a xénese do traballo.

O primeiro desencadéante foi a lectura do magnífico libro de Javier González García “Os ártabros. Estudio xeográfico e etnohistórico” (2003). Neste traballo, e tamén noutro anteriormente publicado, (1997 y 1998) “Hércules contra Gerión. Mitos y leyendas de la Torre de Hércules”, o autor demostra como tratar con rigorosidade e aproveitamento histórico fontes que moitas veces foran citadas e empregadas dun xeito moito mais superficial, e quizais mais inxenuo, ou simplemente cunha perspectiva mais xenérica. A visión que nos proporciona dos ártabros con este novo tratamento das fontes históricas, e mesmo arqueolóxicas, constitúe unha creba indubidábel no tratamento deste tema e polo tanto debe ser considerado un traballo fundacional no que se refire a esta liña de investigación. Como arqueólogo despois de ler estes traballos quédame a inqueda de ‘baixar á terra’ estas achegas, é non porque sexan teóricos ou nebulosos en exceso, enténdaseme ben, senón porque eses ártabros vivían en poboados concretos cunha organización determinada, e tamén cunha historia e unha evolución singulares, que inclúen procesos tan interesantes como a xerarquización do hábitat e a complexidade social, as relacións cos pobos púnicos, a relación cunha potencia hexemónica como é Roma, a

romanización, a urbanización e andando o tempo a cristianización. Tamén me preguntei porqué non utilizar outras fontes a disposición como son as altomedievais das que tradicionalmente se insinúa que en determinados aspectos reflicten situacións moi anteriores á data na que foron producidas.

O segundo revulsivo foi o traballo coa asociación Ardóbriga que revelou cómo persoas que en principio non teñen un interese material, profesional ou de calquera tipo que supoña un lucro persoal, son quen de traballar ó longo do tempo dun xeito totalmente desinteresado e intelixente por unha cuestión patrimonial determinada. A súa defensa e o seu traballo a prol do patrimonio arqueolóxico, artístico e documental do seu entorno mais inmediato foi, non só unha demostración dunha ética persoal exemplar, senón tamén unha proba palpable de cómo ó aplicar unha estratexia de observación a unha escala moi reducida pero mantida ó longo do tempo pódense tirar os resultados mais complexos e sólidos que se poida esperar aínda que proveñan dun entorno sen dúbida moi alterado e no que a paisaxe e a cultura tradicional comezan a formar parte dun pasado distante. A súa pescuda sobre o emprazamento da antiga igrexa parroquial de Boebre integrou de xeito que se pode cualificar de modélico: a enquisa etnográfica, a investigación documental, a busca de pezas desaparecidas no seu día e recuperadas por eles para poñelas a disposición do público, a investigación heráldica, a arqueoloxía de campo cumprindo con todas as obrigas legais, a recuperación de patrimonio documental, etc. Todo elo feito cun entusiasmo contaxioso.

O seu interese polo Castro de Centroña levoume a fixar a miña atención nos castros do territorio ártabro e reconsiderar algúns dos tópicos ou baleiros de información que sobre eles existían na literatura arqueolóxica, este enfoque ofreceu, como se verá, uns resultados ata certo punto sorprendentes. Doutra banda a súa teimuda pescuda sobre a antiga igrexa de Boebre e o Castro da Insua puxo en evidencia unha vez mais cómo os datos espidos non aportan demasiado, é a formulación de hipóteses e a xeración de contexto cara a súa comprobación o que xera coñecemento. En concreto este traballo púxome na senda de investigacións levadas a cabo por medievalistas novos que por fin tratan en Galicia con familiaridade os métodos da arqueoloxía e a Historia Medieval e que por isto mesmo están poñendo as bases de outra forma de entender a Alta Idade Media e o proceso de cristianización. Neste sentido son fundamentais os traballos de Xosé Carlos Sánchez Pardo aínda que tamén foron e son inspiradores os de Álvaro Rodríguez Resino.

A terceira espoleta ven da realización de tres traballos profesionais realizados nos últimos anos e que me puxeron diante dunha situación paradoxal. Estes traballos foron (por orde cronolóxica: a escavación do Castro de Borneiro, a realización dun traballo de documentación sobre a Torre de Hércules e a escavación do Castro de Elviña). Nestes casos, malia tratarse de xacementos dos que a documentación arqueolóxica previa pode considerarse por riba da media, mesmo dos xacementos intervidos arqueoloxicamente aprécianse dúas carencias básicas. Dunha banda a información é só local sen unha inserción coa realidade arqueolóxica circundante convertendo estes tres xacementos

nunha especie de burbulla informativa sen relación co territorio no que se insiren. Dende outro punto de vista os resultados acadados semellan non ter unha transcendencia histórica clara pois non son aproveitados para alimentar dinámicas sociais nin culturais mais alá dos propios límites dos xacementos. Outra versión de esta situación e o establecemento de conclusións demasiado xerais a partires de datos de moi curto alcance.

Se atendemos en exclusiva ós poboados fortificados atopámonos cunha situación certamente chamativa. Se temos en conta o territorio ártabro delimitado no traballo de González García podemos observar cómo dentro del hai dous xacementos que podemos considerar, con certos reparos, intensamente escavados (Elviña e Borneiro)¹, outro cun nivel aceptable de intervencións (o Castro de Santa Comba), outros dous con escavacións de moi curto alcance (Meirás e Nostián). A este listado cabería engadir o Castro de Punta de Muros da primeira Idade do Ferro e totalmente escavado no marco das obras de construción do porto exterior de A Coruña. Como se pode apreciar trátase dun listado ben reducido para un territorio tan amplo. A título comparativo podemos sinalar que na contorna da Ría de Vigo, un territorio moito mais reducido, podemos atopar moitas mais intervencións só para segunda Idade do Ferro. Tamén é paradoxal que todos eles (agás Nostián) ofreceron achados excepcionais en distintas ordes.

XACEMENTO	ACHADOS
Elviña	Alxibe, tesouro, ídolo fálico, estruturas monumentais
Santa Comba	Forno de fundición de Ferro
Meirás	Necrópole
Borneiro	Monumento con Forno e Pedra Formosa
Punta de Muros	Estruturas de fundición de Bronce
As Travesas	Estruturas monumentais e complexas

En definitiva, e volvendo ó primeiro parágrafo do traballo a intención é a de sentar as bases dunha liña de traballo sobre os ártabros desde unha perspectiva arqueolóxica e mesmo patrimonial, na convicción de que a acumulación de investigacións sobre o tema (ensinanza de Ardobriga), a reformulación de vellos problemas desde unha nova óptica (ensinanza da publicación de González García) e a intensificación na análise de elementos arqueolóxicos que sempre estiveron presentes pero que aparecen como invisibles ou impermeables a literatura arqueolóxica (ensinanza do traballo persoal na zona) farán avanzar a comprensión sobre a dinámica histórica do conxunto cronolóxico formado pola Idade do Ferro, a Época Galaico-romana e a cristianización desta área do Conventus Lucense, modificando en consecuencia os esquemas historiográficos tradicionais.

1. Dicimos con reparos posto que é evidente que Elviña ten escavada una extensión pequena en comparación coa súa extensión total e Borneiro presenta unha intervención extensa no interior da Croa pero quedan moitas cuestións por resolver en relación ó seu sistema defensivo, de entrada e, sobre todo no seu chamado barrio extramuros.

CIDADES E VILAS

Alén da articulación política do territorio que nos ocupa Estrabón e mais Mela fálannos da existencia de cidades no entorno do porto dos ártabros. Isto contrasta coa tradicional interpretación da zona como pouco desenvolvida. Se consideramos a proverbial falta de intervencións en recintos fortificados da Idade do Ferro que xa comentamos é endémica nesta zona e mesmo de estudos sobre distribución dos mesmos² non resulta estraño o recurso ó tópico xeralizador. Porén facendo un apresurado e non sistemático repaso dos castros da zona ártabra atopamos as seguintes superficies de xacementos:

- S. Cidre (Bergondo) 6,5 Ha., e a escasa distancia de outro castro presumiblemente da segunda Idade do Ferro.
- Centroña (Pontedeume/Miño) 4,1 Ha. Nel se atopou o famoso torques que aparece referenciado neste volume.
- Lobadiz (Ferrol) 3 Ha.
- Cances (Carballo) 5,6 Ha., con estruturas monumentais e aparición dunha arracada.
- Montes Claros (A Laracha) 1,9 Ha. Incluímos este caso porque a medida se refire unicamente a croa central de confirmarse a adscrición protohistórica doutro recinto mais externo a superficie superaría con moito as 4 Ha. Ademais a unhas decenas de metros existe un recinto circular con parapeto e moi reducida área interior, calquera que sexa a súa funcionalidade parece claramente relacionado co castro.
- Elviña 3,8 Ha., polo momento, pero xa temos atopado indicios de ocupación no exterior do recinto máis externo.

Estas cifras non din nada por elas mesmas posto que como xa dixemos non constitúen un corpus sistemático, pero invitan a traballar liberados de apriorismos estériles: Hai que ter en conta que as superficies que normalmente se barallan para discriminar os *oppida* están entre 2 e 3 Ha³. Parece claro que se temos que buscar as cidades de Estrabón e Mela temos por onde empezar. Actualmente o corpus de castros que posuímos supera os 350 dentro do territorio que se delimitará a continuación.

Pero non só atopamos candidatos ás cidades das fontes clásicas nos xacementos fortificados senón que tamén temos un seguro aglomerado secundario en *Brigantium* ou *Flavium Brigantium*⁴, que ademais pode ser o máis antigo dos aglomerados galegos, se atendemos a antigüidade dos materiais aparecidos (Pérez Losada 2002: 340). Como se verá esta poboación é, polo momento a única candidata a cabeceira da *civitas* dos ártabros

2. Aínda que temos algunha excepción como pode ser o traballo de Juan Naveiro (Naveiro López 1994) encol do Golfo Ártabro ou o estudo espacial dos castros da zona de A Coruña Realizado por César Parcero (Parcero Oubiña 2002) no marco da súa tese doutoral. Para época romana e tardorromana temos un bo resumo en Pérez Losada (2002).

3. Esta é a superficie que se marca en Parcero et al. (2007: 219) que se mostran de acordo con González Ruibal.

4. Non pretendemos entrar agora na polémica sobre o nome do núcleo (Bello Diéguez et al. 1995:60-3; Pérez Losada 2002: 118-119; González García 2003:106-19).

posto que non se coñecen aínda ocupacións desta categoría en todo o territorio a considerar.

As referencias á presenza de xacementos ocupacionais galaico-romanos son múltiples. Unicamente recorrendo as obras de Naveiro López (1994) e Pérez Losada (2002) atopamos non menos de 18 puntos neste epígrafe e só no estrito entorno do golfo ártabro. A cuestión é que a meirande parte corresponden ben a establecementos relacionados co entramado viario (Cambre, Espenuca, Coirós); a *Villae a mare*: Noville (Mugar dos), Centroña (Pontedeume), Caldoval (Mugar dos); ou asentamentos indeterminados: O Portiño (A Coruña), Tiobre (Betanzos), Sopazos (Pontedeume), Lorbé (Sada), Carnoedo (Sada), Figueirido (Ares), etc. O coñecemento sobre este tipo de poboamento aumentou moito nos últimos anos pero seguramente aínda esconde sorpresas que so coa intensificación do traballo de análise, prospección e intervención se incrementará de xeito significativo.

Como conclusión de este apartado sobre as cidades ártabras pensamos que algunhas das cidades que se mencionan nas fontes clásicas serían simplemente asentamentos fortificados de tipo *oppidum* e que o catálogo de este tipo de Xacementos podería incrementarse de xeito significativo cun sinxelo análise sistemático dos xacementos fortificados do territorio dos ártabros que de seguido trataremos de delimitar a través da guía que nos ofrece González García (2003) no estudo mais completo sobre o tema.

Doutra banda e pasando xa os xacementos habitacionais galaico-romanos non sería imposible que o catálogo de aglomerados secundarios da zona non estivese aínda completo. A falta de traballos de escavación, prospección e catalogación neste apartado e tamén digna de mención, aínda que menor que no caso dos xacementos fortificados xa que temos escavacións de certa extensión en *vilae* e algún sondaxe en outro tipo de xacemento. Non descartamos, aínda que agora nos movemos no plano das intuicións, que na proximidade do castro de Centroña a *Vila a mare* (Luengo Martínez 1962), tamén de Centroña, ó asentamento indeterminado de Sopazos (Castillo López 1928) e os restos probablemente tardorromanos aparecidos no castro da Insua (Méndez Fernández et al. 2012), encubran un conxunto amplo tanto espacial como cronolóxicamente. A xénese de aglomerados secundarios a partir da existencia previa de *oppida* no entorno está documentada tanto na Galia (Pérez Losada 2002: 43)⁵ como na Gallaecia⁶, e o certo é que o poboamento da zona a diferenza de outras áreas pode ter cambiado moito fundamentalmente pola mudanza radical que debeu supor a construción da ponte de Pontedeume no século XIII. O poboamento anterior a esa data debeu ser radicalmente distinto do que coñecemos hoxe. Outro dos candidatos a converterse en aglomerado secundario de intensificarse os traballos na zona e San Martiño de Tiobre, lugar en que ademais da presenza de un castro se acumulan noticias de achados de cronoloxía romana tardorromana e altomedieval (recollidas en Sánchez Pardo 2008).

5. Casos de Levroux (Aquitania) e Bar-sur Aube (Champagne-Ardennes).

6. Ver por exemplo o Caso de Vigo en Pérez Losada (2002: 239-65).

Como conclusión final deste apartado introdutorio ó rexistro arqueolóxico da época pensamos que no inmediato é moito mais factible traballar cos datos dos recintos fortificados que cos dos xacementos galaico-romanos. Esta afirmación baséase unicamente nun criterio de accesibilidade ó rexistro posto que os castros dada a súa visibilidade presentan unha maior facilidade para o traballo con grandes series de datos, mentres que os xacementos galaico-romanos son en xeral da natureza invisible polo que precisan de prospeccións sistemáticas mais difíciles e caras de desenvolver. Aínda así neste último caso creemos que aínda ten recorrido o vaciado biliográfico e a catalogación.

OS LÍMITES DO TERRITORIO ÁRTABRO

A seguinte etapa do noso traballo consistirá en introducirmos na definición do territorio ártabro. Neste caso temos a enorme fortuna de que o tema foi magnificamente tratado como xa dixemos por Javier González García no ano 2003 e que saibamos non existen novas achegas a este tema dende entón. Neste caso todo o que é o traballo cas fontes clásicas está feito por un especialista e claramente enfocado a desentrañar este problema concreto. Tamén González ocupouse de recoller, analizar e criticar toda a historiografía anterior: Así que temos dous traballos importantísimos xa feitos ou, alomenos, partimos dunha base certamente moi sólida.

OS ÁRTABROS: UN NOVO OBXECTO DE ESTUDIO

A obra que estamos a utilizar como pauta e base nesta primeira fase do traballo (González García 2003) divídese claramente en dúas partes como xa se anuncia dende o seu título. A primeira parte dedícase ó estudo da Xeografía ártabra a partir do análise das fontes clásicas e entrando en detalle nos debates historiográficos concretos sobre a situación de determinados elementos xeográficos.

Na segunda parte do traballo desenvólvese o estudio etnohistórico que comeza cun estudio da cronoloxía do etnónimo *ártabro* e tamén o posterior *arrotreba*. Continúa cunha investigación sobre o interese dos pobos mediterráneos por este territorio e a súa derivación do carácter do comercio antigo que pode estar na base da súa presenza no NW. Por último explórase o enclave de *Brigantium* dende o punto de vista de enclave de comercio e dende a posibilidade da existencia dun santuario na zona da Torre de Hércules que sería perfectamente compatible coa función comercial segundo unha lóxica do intercambio comercial antigo.

No noso caso, e dado o propósito de establecer un esquema de traballo, traballaremos practicamente en exclusiva coa primeira parte do estudo, o que se refire a parte xeográfica que nos parece sumamente importante cara o establecemento dunha estratexia de traballo arqueolóxica.

Por enriba da utilidade instrumental de cada unha das partes do estudo, que como se verá é moita, a principal virtude deste traballo é a de converter, ou mais ben renovar a

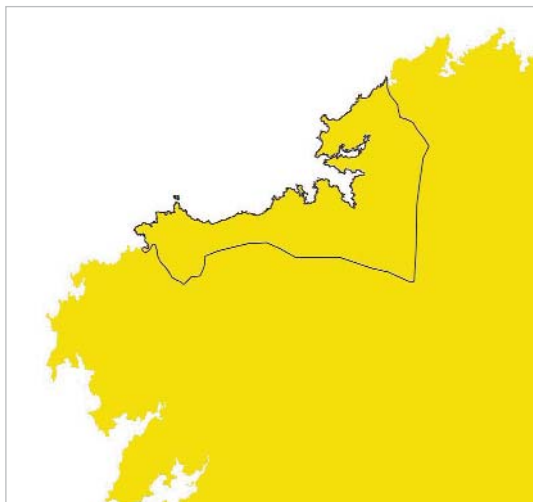
consideración dos ártabros como obxecto de estudo concreto en útil para a investigación sobre a Idade do Ferro e o período galaico-romano do Noroeste. Pon enriba da mesa a posibilidade de facer unha investigación histórica sobre este tema sen necesidade de quedarse en vaguidades coma a mera distribución de materiais, que polo número de xacementos estudados pode ofrecer unha verdadeiramente pobre conclusión, ou peor aínda o contraste coas zonas mais desenvolvidas e estudadas da Bracarense ou das Rías Baixas. Non se trata por suposto de que non se teñan feito aproximacións ó tema anteriormente; pero a entidade e multiplicidade dos aspectos tratados, o rigor desenvolvido e a documentación manexada, conforman sen dúbida un novo punto de partida.

O TERRITORIO DOS ÁRTABROS SEGUNDO AS FONTES CLÁSICAS

A metodoloxía concreta empregada por González García sigue unha serie de pasos que se sintetizan a continuación:

1. Exposición das Fontes clásicas empregadas (González García 2003: pp.24-31). Así podemos observar que as fontes das que podemos botar man para o estudo do territorio que nos interesa⁷ son:
    - A *Xeografía* de Estrabón (II, 5, 15 / III,1,3 / III, 3, 4 / III,3,5 / III,5, 11)⁸.
    - A *Corografía* de Pomponio Mela (III, 9, 10, 11, 12, 13)⁹.
    - A *Naturalis Historia* de Plinio o vello (II,242 / III, 28 / IV, 111-112 / IV, 113-114 / IV, 119)¹⁰.
    - A *Xeografía* de Ptolomeo¹¹.
  2. Análise da orixe dos datos reflectidos nelas (González García 2003: 31-36).
  3. Repaso da historiografía ó respecto e as súas interpretacións sobre accidentes xeográficos ou a situación de cidades, portos, etc. (González García 2003: 36-65).
  4. Establecemento dunha nova metodoloxía para a interpretación das fontes (González García 2003: 66-83). O autor parte de dúas premisas básicas:
    - A tendencia das fontes á simplificación das formas xeográficas.
    - A linearidade da narración característica dos periplos náuticos.
7. Queda excluída do conxunto de fontes a Ora Marítima de Rufo Festo Avieno polo seu carácter problemático cara a obtención de información xeográfica concreta (González García 2003 p. 24 nota 1, sobre este tema tamén se poden consultar Balboa Salgado 1992 y 1995). Para as pasaxes de la Ora marítima con referencia a Galicia (Romero Masiá e Pose Mesura 1987)
8. Pódense consultar texto orixinal en grego e tradución o galego en Romero Masiá e Posse Mesura 1987 21-45 e tradución o castelán en García y Bellido 1986
9. Texto orixinal en latín, tradución ao galego e comentarios en Romero Masiá e Pose Mesura 1987: 55-9). Traducción o castelán García y Bellido (1947).
10. Texto orixinal en latín, tradución ao galego e comentarios en Romero Masiá e Pose Mesura 1987: 60-83). Traducción o castelán García y Bellido (1947).
11. Texto orixinal en grego, tradución ao galego e comentarios en Romero Masiá e Pose Mesura 1987: 97-105). O estudo mais profundo de esta obra para zona que nos ocupa e o de Monteaugado (1951, 1952 e 1957).

5. Análise pormenorizado dos datos que nos ofrecen as fontes sobre a costa galega establecendo o que puideramos chamar unha xerarquía nos accidentes xeográficos referenciados (González García 2003: 71-83) e simplificando as informacións segundo unha lóxica lineal e esquemática que se acomoda mellor o tipo de discurso dos xeógrafos antigos. O que o autor busca neste apartado é situar os elementos mais salientables da costa para así poder encaixar as informacións dos diferentes autores a partir de puntos comúns recoñecibles. Afortunadamente existe un punto da costa que resulta clave para todas as informacións posto que constitúe unha das claves para todas as descricións xeográficas antigas da Península Ibérica, trátase do *Promontorio Nerio*, chamado así por Estrabón e Ptolomeo, mentres que Pomponio Mela e Plinio refírense a mesma realidade co nome de *Promontorio Céltico*¹². Para os autores antigos este promontorio dividía as augas do Océano Occidental das do Océano Cántabro. Hai que lembrar de novo que a concepción dos autores antigos non e unha concepción cartográfica polo que non é lícito comparala ca nosa división actual baseada claramente neste criterio¹³. A situación do cabo nerio ven dada nos autores clásicos polos criterios de navegación o réxime de ventos e correntes cambia totalmente no entorno do cabo Fisterra e isto é o que verdadeiramente fai desta localización un lugar especial na súa descrición da costa. O autor fixa a situación deste punto principal ben no cabo Fisterra, ben no cabo Touriñán.
6. Esquemmatización dos datos aportados por Estrabón, Mela e Plinio nun diagrama lineal (González García 2003: 71).
7. Tomando como ferramenta o mapa de Tranoy no que se sintetizan as achegas feitas por Ptolomeo (González García 2003: 80) incorpora as noticias de todos os autores clásicos nun único esquema (González García: 2003: 83).
8. A partir deste momento o

Territorio ártabro delimitado por González García

12. Plinio ademáis chamalle Promontorium Artabrum e Estrabon fala do cabo da parte dos Artabroi.

13. Como se sabe, hoxe en día a división Atlántico-Cantábrico aparece nos mapas oficiais como situada na Estaca de Bares, o punto mais setentrional da Península Ibérica. Curiosamente, esta separación substitúe a outra mais tradicional e baseada en criterios de navegación e de profundidade do fondo mariño que establecía a separación no Cabo Ortegal..

autor se concentra en exclusiva na zona ártabra comezando polo análise da súa extensión. Para resolver esta cuestión plantexa unha serie de problemas concretos a discutir e que coa súa resolución irán delineando os límites do territorio (González García 2003: 86-102):

- A cuestión do límite cos Nerios. A múltiple denominación do Cabo Nerio e as noticias que as fontes nos transmiten verbo da relación dos ártabros e os nerios respecto a este punto plantexan a posibilidade lóxica de dúas alternativas: ben o cabo servía de límite entre as dúas poboacións ou ben se trataba da mesma poboación baixo dúas denominacións diferentes ou dúas tribos dunha mesma etnia¹⁴. No segundo dos casos o que compre es estudar o límite cos *Supertamaricos*, neste suposto, e dado que o nome deste último pobo o sitúa claramente por encima do Tambre (*Tamaris*) o seu límite N cabería situalo no curso do Xallas que os separaría dos *Ártabros/Nerios*.

- A Situación do Porto dos ártabros.

- O límite N. A problemática do límite N presenta puntos comúns ca do límite W. Trataríase de establecer o límite entre os *Ártabros* e os *Arróns*, sen embargo existen dúbidas, fundamentalmente lingüísticas verbo da posible identidade de ámbolos dous pobos.

- A extensión cara ó interior.

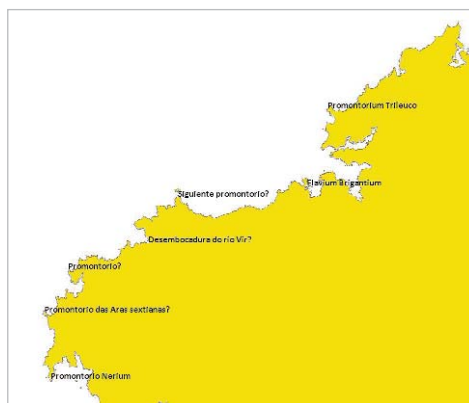
9. Despois de encaixar a extensión do territorio o autor dedica as últimas páxinas do estudo xeográfico ó intento de identificación dunha serie de puntos concretos mencionados na documentación antiga:

- Ríos.

- Promontorios.

- Núcleos de poboación¹⁵.

Como parece lóxico, e dado o acordo básico co autor, non entraremos a discutir cada un dos extremos nin toda a bibliografía, que xa está procesada no traballo de referencia, posto que de o que se trata e de partir das súas conclusións para establecer unha liña de estudo que permita comprobalas e no seu caso

Puntos de interese xeográfico localizados por González García (2003). Os topónimos seguidos deinterrogación teñen algunha outra posición alternativa pero gardan coherencia entre eles

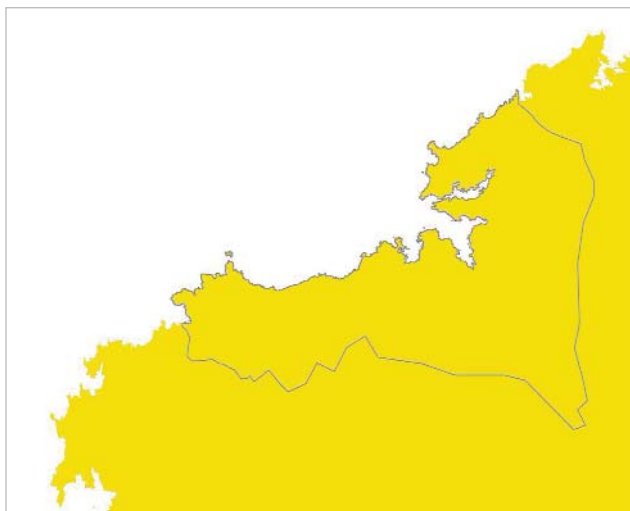
14. Este dilema fora proposto xa por Monteagudo (1952: 474) “Si comparamos la situación y el nombre de este puerto, dados por Ptolomeo, con lo que expone Mela III 13 (“in ea [en la costa septentrional] primum Artabri sunt etiamnum Celticae gentis”) tenemos que sacar la conclusión de que los Artabri rodeaban a los Nerii por el E y S, si bien lo más probable es que los Nerii formaran una subtribu dentro de los Artabri, gran tribu, según se colige del hecho de que Plinio IV 113 llame también artabrum a este cabo”.

15. Resumimos no mapa 2 as aportacións de González García a Xeografía e a extensión do territorio ártabra.

definilas mellor por medio das ferramentas que nos ofrece a arqueoloxía. En calquera caso debemos comentar algúns extremos máis de vagar.

O primeiro extremo que queremos glosar é o da **extensión total do territorio**: No que se refire a extensión da franxa costeira estamos totalmente de acordo co autor en que a extensión que propón e moito máis razoable dado que elimina cuestións demasiado imprecisas en outras interpretacións, fundamentalmente no referente ó promontorio *Trileuco* e sobre todo a situación do Porto dos Ártabros que seméllanos totalmente resolta coa súa argumentación e aínda máis clara nunha publicación posterior (González García e.p.). Unicamente hai que advertir que nalgún caso o autor opta voluntaria e explicitamente non necesariamente pola opción máis plausible, senón que en igualdade de condicións se inclina pola máis prudente e sinxela. Este é o caso do límite occidental cos Nerios. Na realidade non existen argumentos de peso para decantarse pola opción de que este pobo non pertencese os ártabros xa que, como se verá, nesta denominación inclúense outros etnónimos de menor entidade. A razón fundamental para limitar o conxunto territorial á fronteira neria é que, de chegar ata o Xallas, a área resultante sería demasiado extensa en comparación a delimitada para outros *populi*, agás os *Copori*.

Outra das particularidades da definición territorial de González García (2003) é o límite interior no que a falta doutras referencias máis claras opta por unha definición xenérica baseada en última instancia nas informacións de Estrabón nas que os *Callai-coi* establecían os seus límites nos ríos ou nos montes. Neste sentido, González García se decanta máis polos ríos. Isto dá unha delimitación

A nosa visión do Territorio ártabro modificado dende González García 2003

un tanto estraña, sobre todo no curso alto e medio do Anllóns no cruce co final da depresión meridiana (Zona de Carballo), na que o límite proposto pasa xusto ó carón do río, situación que postos no terreo non ofrece ningún tipo de límite visual. Posto que non existe ningún impedimento para trasladar o límite ata a divisoria dado que a mesma fonte fala dos límites nos ríos ou nos montes. En calquera caso, non temos que facer agora a nosa proposta de delimitación.

OUTRAS FONTES PARA O ESTUDIO DOS POBOS ÁRTABROS

Partindo dos resultados do estudo de González García pensamos en aproveitar outras fontes a nosa disposición non só para matizar a extensión territorial do pobo ártabro senón tamén para esbozar algunhas cuestións de índole social e política que poden estimular o debate o respecto.

As fontes ás que nos referimos son documentos altomedievais de sobra coñecidos en contextos da historia medieval (López Alsina 1988, Sánchez Pardo e.p. Díaz Martínez 1998, 2004, Novo Güisán 1997-98) e que tampouco son a primeira vez que se utilizan nun contexto arqueolóxico, de feito o investigador naronés Andrés Pena Graña baseou a súa interpretación da organización social e política do NW durante a Idade do Ferro, o período galaico romano, e a Idade Media na combinación das sucesivas divisións eclesiásticas da alta Idade Media (Pena Graña 1993, 1994, 2000-1, 2006, 2007). Non é ese o noso propósito senón outro moito mais modesto.

Os documentos en cuestión son fundamentalmente dous: o chamado *Parrochiale Suevum*¹⁶ e o normalmente denominado documento de Tructino¹⁷. Nestes documentos aparecen unha serie de circunscricións cualificadas con etnónimos, é dicir o nome que se lles da é tradicionalmente considerado como pertencente a pobos moito mais antigos. Isto é precisamente o que nos levou a traballar con estes documentos posto que consideramos que hai que aproveitar calquera resquizo informativo que nos poida axudar a complementar o panorama que tratamos de reconstruír. Como sinala Sánchez Pardo (e.p.) un dos problemas que presenta o aproveitamento de esta documentación alto-medieval e a súa situación fronteiriza entre varias especialidades (arqueoloxía, Historia da antigüidade, medievalismo, etc), que se atopan nun estado de separación e compartimentación moi arraigado.

O PARROCHIALE SUEVUM

O texto foi considerado falso ata que en 1947 P. David o publica e o contrasta por medio de outras fontes, considerándoo en esencia auténtico aínda que interpolado. Se trata de un listado das trece sedes que compoñen a organización eclesiástica do reino suevo ao que se engaden as súas correspondentes *ecclesiae*. Transcribimos a parte correspondente as Diocesis de Iria e de Luco (non consecutivas no orixinal):

VIII. Ad Lucensem Luco Civitas cum adiacentia sua (quam tenent comites undecim), una cum:

2. Carioca

3 Seuios

16. Para o *Parrochiale* utilizaremos a transcrición feita en Novo Güisán (1997-98 pp. 179-183) que recolle a realizada por Glorié (1965), sendo esta basicamente a mesma que a clásica de P. David (1947).

17. Neste caso empregaremos a clásica transcrición de López Ferreiro (1898-99: 6-8).

4 Cauarcos

(Montenegro, Paraga, Latra, Azumara, Segios, Trias uada, Pogonti; Saluaterra, Monterroso, Doria, Deza, Colea).

XI. Ad Iriensem sedem ipsa Iria:

2. Morracio

3. Salinense

4. Contenos

5. Celenos

6. Metacios

7. Merciensis

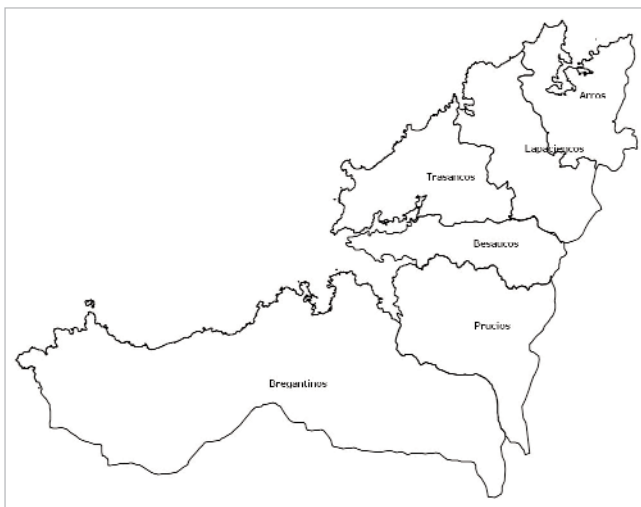
8. Pestemarcos (sunt haec VII)

(Coporos, Celticos, Bregantinos, Prutenos, Prucios, Besancos, Trasancos, Lapaciencos, Arros).

Transcribimos estas dúas sedes posto que ambas se atopan interpoladas pero non no mesmo momento, como veremos. O texto transmitiuse de xeito independente en catro copias (Sánchez Pardo e. p)¹⁸:

- Texto A: Se conservaba na catedral de Lugo. Inclúe unha interpolación de once condados para a diocese de Lugo.
- Textos B e C: No *Liber Fidei* de Braga.
- Texto D: Manuscrito de Compostela: Aparece a interpolación de nove *ecclesiae* para a diocese de Iria, sen que aparezan sen embargo as de *Luco*.

P. David prestou especial atención a identificar as interpolacións e datou o núcleo do texto entre os anos 572 e 582 sen que xurdiran dende entón demasiadas polémicas ó respecto. O documento é xa que logo posterior en catrocentos anos á última das fontes utilizadas polo momento: Ptolomeo; e cincocentos ás enumeracións de populi de Plinio e Mela.

Territorios mencionados no Parrochiale Suevum (elaboración propia a partir de López Alsina 1988)

18. Agradecemos a José Carlos Sánchez Pardo a súa amabilidade facilitándonos este texto inédito ademais de aclararnos moitas dúbidas que tiñamos sobre este espiñoso tema e compartir algunhas ilusións comúns.

Parece claro, mesmo para un profano na materia, onde se atopan as interpolacións neste texto. No caso da diocese de Iria semella aínda máis claro posto a enumeración de *ecclesiae* que máis nos interesan atópanse despois dunha clara expresión de final de enumeración como é “sunt haec VII”. Consideremos pois as opinións dos expertos na materia.

P. David, o principal estudoso do Parroquial, consideraba as interpolacións como inmersas no ámbito das disputas territoriais entre as sés de Lugo, Oviedo, Mondoñedo e Iria no século XII (Sánchez Pardo e. p.). Pola súa Banda López Alsina (1988: 155-56) na súa imprescindible obra sobre a cidade de Santiago e a diocese de Iria, oponse aos argumentos do anterior en base fundamentalmente a tres puntos:

- A toponimia recollida no Parroquial se corresponde a pautas de tipo xentilicio moi antigas, que non sempre resisten o paso dos anos.
- O gusto arcaizante da toponimia casa tamén coas variantes observables na distribución espacial dos distritos, agora son moito máis grandes que en divisións posteriores.
- Se a presenza dos nove distritos é unha interpolación de século XII, segundo afirma David (1947), non se comprende por qué os falsarios crean unha realidade tan distinta á división territorial realmente existente no momento de la falsificación posto que non sería útil a ningún fin se non fora crible.

Plantexada a cuestión e momento de introducir o segundo documento que complementa a información do anterior.

O DOCUMENTO DE TRUCTINO

A Continuación, e posto que non ten moita extensión, transcribimos completo o documento segundo aparece na obra de López Ferreiro (1899-1909: 6-8):

Era DCCCLXVIII

Ano de C. 830

In era DCCCLXVIII venit dns. Tructinus per ordinationem dni. Adefonsi principis et consignavit dno. Ataulfo ecclesias quecumque sunt proprie hyriensis Sedis, id est,

in trasancos et lauacengos scm. Petrum iuxta fluvium naray. Ecclesiam in dorsu. sca. Maria in brion. scm. Saturninum iuxta fluvium Iubia. scm. uicentum in cetaria et insula selima cum sua ecclesia. sca. Maria in Carantra.

In besaucos ecclesie sce. eulalie in caurio. scm. uicentium in carois. scm. tirsium in magobre. sca. eulalia in lubre. scm. iulanium in siliobre. scm. iacobum iuxta siliobre.

In comisso de Plutios. scm xpotoforum ad eume latum portum. scm. martinum in tiobre.

In Nemitos sca. eulalia in castellum ad asperunti. sca. Maria in Portimilio. ecclessia de bandoia. ecclessia montani ad revoreto. scm. estephanum in piauela. scm. iacobum ad berosindi. scm. uicientium ad cella gundemari in ripa de mero. ecclesia in mandagio, ecclesia in palleo. sca eulalia in avigondo cum sua villa et scm. tirsium in avegondo.

In comisso de faro ecclesia sce. marie in conduzo. sca. eulalia in carolio. scam. petrum in laetonio. scm. tirsium in oseyro.

In bregantinos scm. vicentium ad artiles. scm. Romanum in villanio. scm. martinum in Oçça. scm. mametem in seavia.

In Seminaria. scm saturninum in vimianço.

In nemancos. sca. eulalia in donobria.

In carmota ecclesia pintani in senles et ecclesia gaudiosi. ecclesia ad gentines. ecclesia sca talasie. ecclesia in autis. ecclesia ad rodo. ecclesia as starrio ad Zendimiri.

In Pistomarcos. ecclesia sce. xpistine. in lestone. scm. saturninum in grana. scm. vicentium in nevare.

In comisso de celticos. ecclesia in aranton. ecclesia sce. eulalie in laginas. scm. martinum ad fonte calata. sca. eulalie in logrosa.

In montanos scm. petrum ad uenza. sca. maria in trazo. scm. iohanem ad campos. sca. eulalia ad peraria mala.

In marcola. scm. martinum. sca. maria ad papucim. scm petrum in ayazo. sci tome de vilar romare.

In Baegio, scorum cosme et damyani.

In monte sacro scm petrum ad caccacia. scm. felicem in salnes. scm. iohanem ad heremo.

In monte nigro. scm iohanem in latera. sca. eulalia. scm. laurentim in mote nigro. scm vicentium in radicosa.

VALIDEZ DOCUMENTAL

O documento de Tructino ten sido considerado falso durante moito tempo por diferentes razóns. López Alsina (1988) esgrime os seguintes argumentos, que resumimos, sobre a validez do documento:

O documento foi considerado falso a raíz de que López Ferreiro considerara que na data era D.CCC.LX. VIII o X era aspado reducindo a cronoloxía a 830, co que se producían certas incongruencias na coincidencia das personaxes referidos no texto. O cóengo interpretou que o rei mencionado era Afonso II. Sen embargo hoxe en día ao coñecer a data exacta da morte de Teodomiro (20 de outubro de 847), podemos deducir que a coincidencia entre un rei Afonso e un bispo Ataúlfo só se pode producir no caso de Afonso III. De esta circunstancia o noso autor de referencia conclúe que a cronoloxía mais probable para o documento é 868 A. D.

O documento consiste na relación de 65 igrexas que un *dominus Tructinus* consigna como pertencentes a diocese de Iria por orden do príncipe D. Afonso. López Alsina (1988: 158-167) argúe unha serie de razóns que apoiarían a validez do documento:

1. Os dezaseis distritos que se mencionan no texto responden máis a realidade do século IX que a do XI.
2. A forma de identificar ás igrexas utiliza criterios de curso común no século X que caen en desuso en séculos posteriores.
3. Case sempre o termo que designa o lugar figura en ablativo ou acusativo, con preposición *in* ou *ad*, pero nunca *de*.
4. Nun caso sobrevive a referencia ao antropónimo.
5. A inclusión no tumbiño e non nos grandes proxectos de cartularios composteláns avala a inxenuidade da transmisión pois se trata de unha obra de iniciativa totalmente privada.

CONSECUENCIAS DO CONTRASTE DE ÁMBOLOS DOUS DOCUMENTOS

Agora que presentamos o documento de Tructino podemos retomar a discusión sobre a interpolación do parroquial referida diocese de Iria. Segundo Sánchez Pardo (e.p.), malia que a interpolación das *ecclesiae* lucenses reflexa unha realidade dos séculos XI-XII, as irienses teñen que ser consideradas por separado. Algúns autores parecen apuntar a que a interpolación das sés de Iria se realizou no X (Díaz Martínez 1998: 47 nota 7). Sen embargo como sinala Sánchez Pardo o documento de Tructino ofrécenos un termino *ante quem* posto que como podemos comprobar no momento da redacción de Tructino a gran *ecclesia* de *bregantinos* tiñase xa subdividido en tres: Bregantinos, Nemitos e Faro. Deste xeito o lapso de tempo redúcese semellando dar por boa a interpretación que considera a interpolación realizada nun momento inmediatamente posterior a creación das *ecclesiae* entre o VII e o VIII (Sánchez Pardo e. p.).

Noutro orden de cousas este documento certifica a cronoloxía relativamente temperá das igrexas que se relacionan. Isto non quere dicir que sexan máis antigas que outras non relacionadas, senón simplemente que estas non pertencían á diocese de Iria, podendo ser perfectamente de iniciativa privada. A antigüidade das igrexas que non aparecen no documento ten que ser constatada por outras vías.

Como vimos de avanzar, unha das principais consecuencias do contraste entre os dous documentos de referencia é a diferenza no tamaño das demarcacións e mesmo a división de unha das mais grandes das consignadas no Parroquial Suevo: *Bregantinos*. Tamén se observa que o paso do tempo non fixo diminuír a cantidade de etnónimos senón que aparecen outros novos como *Nemancos* ou *Nemitos*. Sobre este último volveremos mais adiante.

A significación dos etnónimos xera una gran controversia na literatura especializada. Todos os especialistas coinciden en que reflicten unha realidade que ven de atrás, pero uns decántanse por que o perdurable son estruturas indíxenas que e manteñen con

máis ou menos variacións ata momentos alto-medievais constituíndose incluso en xermolo das relacións feudais da plena Idade Media (Díaz Martínez 1998: 47 y 2011: 205-6; García de Cortázar 1985: 44-48; Barbero y Vigil 1982; Pena Graña 1993, 1994, 1995-7, 1999, 2006, 2007). Outros investigadores, pola súa banda consideran que o antecedente directo das *ecclesiae* do parroquial son as *civitates* de época tardo-romana, sendo os etnónimos unha fosilización dun nome que non conleva que teñan perdurado institucións xenitilicias ou políticas de época prerromana (Sánchez Pardo e. p. Menéndez Bueyes 2002).

Creemos que mais que entrar na polémica deberían de facerse unha serie de comprobacións para tratar de enlazar ou de construír un relato sobre la transformación das entidades dende os dous extremos do problema. Dunha banda, unha vez trazado o mapa das dioceses e as súas *ecclesiae* do parroquial suevo observar a correspondencia coas *civitates* galaico romanas, se isto fora posible. Por outra banda analizar a distribución territorial e a organización dos xacementos castrexos da Idade do Ferro e observar a súa relación cos territorios establecidos anteriormente. A tarefa non é doada porque en cada un deses pasos atópanse baleiros documentais, lagoas de investigación básica ou falta de inventarios patrimoniais actualizados, inseguridades debidas a natureza polémica dalgunhas cuestións historiográficas, etc. Porén esta é a verdadeira utilidade e valor desta investigación, que obriga a dar pasos que de outro xeito é probable que non se abordasen. Haberá quen diga que o tema está xa moi trillado e que non paga á pena o esforzo, pero neste punto veñen na nosa axuda dous conceptos que xa tratamos na introdución do traballo: a “baixada a terra” e a Historia local. Efectivamente, se topamos áreas de coñecemento suficientemente traballadas o resultado será un maior grao de concreción no resultado final. Con isto queremos dicir que, en calquera caso, o proceso de traballo fará aflorar realidades mais concretas que so poden beneficiar un coñecemento mais apegado ós xacementos e, en definitiva a realidade patrimonial particular.

UNHA POSIBLE ARTICULACIÓN POLÍTICA

A primeira consecuencia que se pode tirar do plano da *Divisio Teodomiri* e que se consideramos conxuntamente o territorio das *ecclesiae* de Bregantinos, Prucios, Besaucos, Trasancos e Lapacencos¹⁹, obtemos un mapa moi similar que modificamos dende González García (2003) tendo en conta as divisorias de augas, mellor que os cauces dos ríos. Tamén queda claro que a pesar de que os límites exteriores conxuntos destes territorios coinciden co dos ártabros, o etnónimo orixinal xa non aparece nin nesa forma nin baixo a alternativa de arrotrebas. Porén a totalidade dos topónimos que aparecen dentro da área poden ser considerados etnónimos.

Da comparanza dos documentos medievais desprendese que na área que temos delimitada como territorio ártabro aparecen dúas capas de territorios que son considerados pola literatura especializada como etnónimos:

19. Reconstrución destes territorios en López Alsina (1988: 157).

1. Fontes clásicas: Ártabros.
2. Parrochiale Suevum: Bregantinos, Prucios, Besaucos, Trasancos, Labacengos.
3. Tructino: Bregantinos, Faro, Nemitos, Prucios, Besaucos, Trasancos, Labacengos.

Todos os topónimos enumerados agás un son etnónimos. Deixando, polo momento, a cuestión de Faro²⁰ a un lado, a pregunta xurde inmediata: ¿cal é a súa cronoloxía? Se xa cando aparecen os primeiros topónimos na documentación medieval se consideran reflexo dunha realidade anterior²¹ ¿xéranse despois de que o nome de ártabros ou arrotrebas caía en desuso? ou coexistirían cos topónimos recollidos na documentación medieval. Se así fora estaríamos diante dunha “estratigrafía” de denominacións na que nalgún caso se alcanzarían tres niveis²² coas súas conseguíntes consecuencias sociais e políticas. Dito de outro xeito, se os topónimos do *Parrochiale* se corresponden con etnónimos e estes non coinciden cos coñecidos nas fontes clásicas ¿como debemos interpretar esta situación? Ó noso modo de ver existen dúas posibilidades lóxicas:

A orixe dos etnónimos atopase nun hipotético proceso de atomización ou fragmentación das *Civitates*.

Os etnónimos coexistiron coas *civitates* e, sendo dun rango menor, aínda que maior que o *castellum*, afloran cando se precisan unidades mais pequenas polo motivo que sexa.

A última mención que temos dos ártabros e a de Ptolomeo no século II da era. A primeira mención aos brigantinos situámola con anterioridade e de acordo con Sánchez Pardo (e. p.) entre o VII e o VIII da era, cincocentos anos dan para moito, pero será necesario explorar dúas vías que poderían salvar esa lagoa de información. Dunha banda é preciso explorar si existen elementos intermedios que poidan estreitar ou no seu caso “coser” esa falla. Outra vía de aproximación ó problema como acabamos de apuntar é o estudo das situacións intermedias no que sería clave o estudo da organización territorial romana e tardorromana.

O certo é que parece que o etnónimo *bregantinos* pode poñerse facilmente en relación co topónimo *Brigantium*, aínda para profanos na materia coma nos a vinculación parece sinxela. Porén o topónimo do núcleo nas súas diversas formas semella ter unha perduración mais ampla que o de ártabros, arrotrebas. A primeira mención a este topónimo e a de Ptolomeo no século II²³, a seguinte e a de Dion Cassio no século III baixo a forma *Brigantio* (Romero Masiá e Posse Mesura 1988: 107-10). Tamén no Itinerario de Antonino (Romero Masiá e Posse Mesura 1988: 111-22) que se acostuma a datar contra o 280 da Era aparece datado coa forma *Brigantium*. Pola súa banda Orosio a menciona como *Brigantia* entre os finais do IV e os comezos do V (Romero Masiá e Posse Mesura 1988: 142-9). A última testemuña entre as fontes clásicas e a do Anónimo de Ravena que

20. Que por outra banda é de notar que non aparece na *Divisio Teodomiri* e unicamente fai a súa aparición no ‘estrato do S. IX.

21. Se cadra so no referente os propios nomes como propón Sánchez Pardo (e. p.).

22. Referímonos ó caso concreto de Nendos no que se superporían ártabros, bregantinos e nemitos.

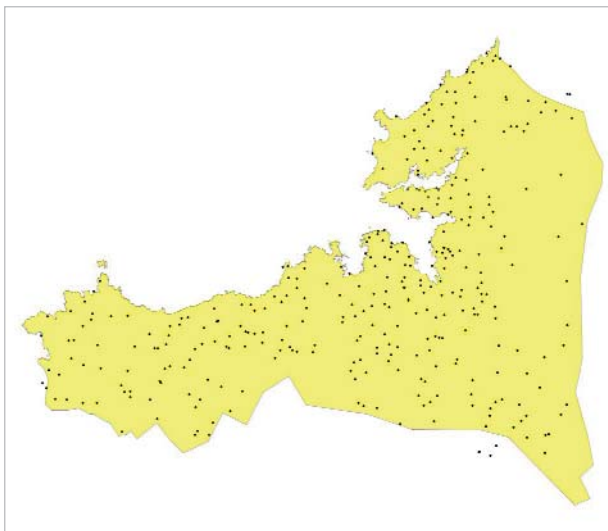
23. E de salientar que nin Estrabon, nin Mela no século I, fan referencia a Brigantium nin Flavium Brigantium.

presenta o problema da datación posto que o texto é de sobre o 670 pero manexa documentación que parece corresponderse cos séculos IV e V; neste documento nomease como *Bricantia* (Romero Masiá e Posse Mesura 1988: 150-2).

A documentación medieval pola súa banda, aínda que inclúe o termo *Bregantium*, *Brecantium*, *Bregancio*, etc, sempre o fai vinculándoo ó termo *farum* aplicado á Torre de Hércules.(VV.AA. 1991).

Como consecuencia do anterior parece que se poden relacionar con certa facilidade os nomes de *Brigantium*, ou *Brigantio* posto que os dous aparecen mencionados no século II e incluso dentro do mesmo documento aínda que a situación dos ártabros presente graves problemas no caso de Ptolomeo²⁴. No outro extremo e se seguimos a Pérez Losada no que se refire o declive do aglomerado secundario de *Brigantium* a vida do núcleo non se pode levar moito mais alá dos inicios do século VI polo que non é posible, en principio, considerar a *Brigantium* como cabeceira da *ecclesia* de *Bregantinos*. A lo menos no seu núcleo urbano.

Independentemente das vicisitudes concretas que se acaban de sinalar. O que nos parece interesante é a vía exploratoria que se abre para o estudo da dinámica das sociedades e grupos humanos dos finais da Idade do Ferro ata a Alta Idade Media. Das dúas alternativas que se propuxeron para a xénese dos territorios do *Parrochiale* non podemos optar neste momento por ningunha das dúas mentres non progredamos na vía da análise dos xacementos fortificados, porén calquera delas ofrece perspectivas estimulantes de coñecemento. Si se pode rastrear a presenza deses territorios na Idade do Ferro, a ‘estratigrafía’ de denominacións será representativa dunha complexidade social vinculable a procesos como a xerarquización do poboamento na época de esplendor dos *oppida*²⁵. Por outra banda si os territorios se decantan finalmente por unha cronoloxía non coincidente cos etnónimos anteriores (ártabros ou arrotrebas)

O inventario de Castros ártabros

24. Estes problemas teñen sido analizados en profundidade por González García.

25. Para estas cuestión ver sobre todo González Ruibal (2006-7) e Parcero Oubiña et al (2007), tamén se pode ver García Quintela 2002. Para procesos aínda pouco explorados no NW pode verse Gibson 2011

será indicativo dun dinamismo social e administrativo en época tardorromana digno de estudo.

En calquera caso como dixemos o principio o obxecto de este traballo consistía en poñer as bases dun proxecto de investigación que integrase novas fontes documentais e acometera o estudo do rexistro arqueolóxico cunha nova intensidade no seu tratamento creemos que desto pode dar conta o mapa de xacementos fortificados que presentamos para o Territorio que temos definido como ártabro. Sexa como fora, esperamos que a próxima parada sexa xa na terra.

BIBLIOGRAFÍA

- ALONSO TRONCOSO, V. (Ed.). 1995. *Guerra, exploraciones y navegación. Del mundo antiguo a la Edad Moderna*. Universidade de A Coruña. A Coruña.
- BALBOA SALGADO, A. 1996. *Gallaecia nas fontes clásicas*. Biblioteca de divulgación. Servicio de publicacións da U.S.C. Santiago de Compostela.
- 2007. *A Galicia celta*. Ed. Lóstrego. Noia.
- BARBERO, A. y VIGIL M. 1982. *La formación del feudalismo en la Península Ibérica*. ed. Crítica. Barcelona.
- BELLO DIÉGUEZ, J.Mª., BARRAL, D.; SAAVEDRA, M.C.; ARTAZA, M.M., COLINO, A.; GRANDÍO, E. 1995. *Historia de La Coruña*. Vía Láctea Editorial. A Coruña.
- BRAÑAS ABAD, R. 2004. A sociedade galega a través da epigrafía. *Cuadernos de Estudios Gallegos*, LI-117: 155-205. Santiago de Compostela.
- CASTILLO, A. del. 1928. Hallazgo de restos romanos en Puentedeume. *Boletín de la Real Academia Gallega*, 206-18: 55-56. A Coruña.
- DAVID, P. 1947. *Etudes sur la Galice et le Portugal du VI° au XII° Siecle*. París.
- DÍAZ MARTÍNEZ, P.C. 1998. El *parrochiale suevum*: organización eclesiástica, poder político y poblamiento en la Gallaecia Tardoantigua. En Mangas Manjarrés, J. y Alvar Ezquerro, J.: Homenaje a J. Mª Blázquez. Vol. VI. Antigüedad: religiones y sociedades: 35-48. Ediciones Clásicas, S.A. Madrid.
- 2004. Acuñación monetaria y organización administrativa en la Gallaecia Tardoantigua. *Zephyrus*, 57: 367-375. Salamanca.
- 2009. Continuidad de las *civitates* romanas del noroeste hispano en época germánica. En: *Onomástica galega II: onimia e onomástica roman e a situación lingüística do noroeste peninsular*. Actas do segundo coloquio, Leipzig, 17 e 18 de outubro de 2008: 199-213. U.S.C. Santiago de Compostela.
- 2011. *El reino suevo (411-585)*. Akal. Madrid.
- ERIAS MARTÍNEZ, A. 1984. Tres asuntos mariñáns: 1. “O Berce”, ara romana de Vilacova. 2. Afonso de Carvallido. 3. A inscrición da Porta da Pontella. *Anuario Brigantino*, 7: 9-13. Betanzos.

- FERNÁNDEZ OCHOA, C. e MOVILLO, A. 1994. La ruta marítima del Cantábrico en época romana. *Zephyrus*, XLVI: 225-232. Salamanca.
- GARCÍA DE CORTÁZAR, J.A. 1985. Del Cantábrico al Duero. En: García de Cortázar, J.A. et al.: *Organización social del espacio en la España Medieval*: 43-83. Ariel. Barcelona.
- GARCÍA QUINTELA, M.V. 2002. La organización socio-política de los Populi del Noroeste de la Península Ibérica. Un estudio de antropología política histórica comparada. *TAPA. Trabajos de Arqueología e Patrimonio*, 28. Laboratorio de Patrimonio, Paleoambiente e Paisaxe. USC – CSIC. Santiago de Compostela.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. 1947. *La España del Siglo Primero de nuestra era. Según P. Mela y C. Plinio*. Colección Austral. Espasa Calpe. Madrid.
- 1986. *España y los españoles hace dos mil años. Según la "Geografía" de Estrabón*. Colección Austral. Espasa Calpe. Madrid.
- GIBSON, B. 2011. Chiefdom confederacies and state origins. *Social evolution & History*, 10-1: 215-233.
- GLORIÉ. 1965. Parrochiale suevum. Corpus Chistianorum, series latina CLXXV. *Itineraria et alia geographica*: 413-ss. Turhout.
- GONZÁLEZ GARCÍA, F.J. 1997-1998. *Hércules contra Gerión. Mitos y leyendas de la Torre de Hércules*. 2 Vols. Vía Lactea - Concello da Coruña, Perillo-A Coruña.
- 2003. *Os Ártabros. Estudio xeográfico e etnohistórico*. Deputación Provincial de Ourense. Ourense.
- 2007. (Coord.). *Los pueblos de la Galicia Céltica*. Akal. Madrid.
- GONZÁLEZ RUIBAL, A. 2006-2007. Galaicos. Poder y comunidad en el Noroeste de la Península Ibérica (1200 a.C. - 50 d.C.). *Brigantium*. Boletín do Museo Arqueolóxico e Histórico da Coruña, 19 (2 tomos). Museo Arqueolóxico e Histórico Castelo de San Antón, A Coruña.
- GUYONVAR'CH. 1963. Notes d'etymologie et de lexicographie Gauloises et Celtiques XVII, nº 63. Les noms des Arrotrebae. *Ogam*: XV-2/3.
- LÓPEZ ALSINA, F. 1988. *La ciudad de Santiago de Compostela en la alta Edad Media*. 412 págs. Ayto. de Santiago. Centro Estudios Jacobeos. Museo Nacional de las Peregrinaciones. Santiago de Compostela.
- LÓPEZ FERREIRO, A. 1898-1899. *Historia de la Santa A. M. Iglesia de Santiago de Compostela*. II-Apéndices: 6-8. Santiago de Compostela.
- LUENGO MARTÍNEZ, J.M. 1962. Las excavaciones de la Villa Romana de Centroña - Puentedeume (La Coruña). *Cuadernos de Estudios Gallegos*, 51: 5-19. Santiago de Compostela.
- MANGAS MANJARRÉS, J. y Alvar Ezquerro, J. (Coords.). 1998. Homenaje a José María Blázquez. *ARYS*. Vol. VI: religiones y sociedades. Ediciones Clásicas, S.A. Madrid.

- MÉNDEZ FERNÁNDEZ, F.; MARTÍNEZ LÓPEZ, M.C.; INFANTE LÓPEZ, R.; PREGO FERNÁNDEZ, A. 2012. Sondaxes valorativas no Castro da Ínsua. *Cátedra, Revista eumesa de estudos*, 19: 183-201. Pontedeume.
- MENÉNDEZ BUEYES, L.R. 2002. Civitas cristiana versus núcleos de poder: la ciudad post-romana en el reino de Asturias. *Studia Historica, Historia Antigua*: 265-299. Salamanca.
- MONTEAGUDO GARCÍA, L. 1951. Carta de Coruña Romana I. El interior. *Emerita*, XIX: 191-225. CSIC. Madrid.
- 1952. Carta de Coruña romana II. Costa. *Emerita*, XX: 467-490. CSIC. Madrid.
  - 1957. Carta de Coruña Romana III. Costa. *Emerita*, XXV: 14-80. CSIC. Madrid.
  - 1996. La religiosidad callaica: Estela romana de Mazarelas (Oza dos Ríos, A Coruña), cultos astrales, priscilianismo y outeiros. *Anuario Brigantino*, 19: 11-118. Betanzos.
- NAVEIRO LÓPEZ, J.L. 1991. *El comercio antiguo en el N.W. peninsular*. Monografías urxentes do museo. Museo Arqueolóxico e Histórico Castelo de San Antón - Concello da Coruña. A Coruña.
- 1994. *El Golfo Ártabro. Arqueología e Historia del gran Puerto de los Galaicos Lucenses*. Asociación de Amigos de los Museos de Galicia. A Coruña.
- NICOLS, J. 1987. Indigenous culture and the process of romanization in Iberian Galicia. *American Journal of Philology*, 108: 129-151.
- NOVO GÜISÁN, J.M. 1997-98. Lugo en los tiempos oscuros: las menciones literarias de la ciudad entre los siglos V y X (III). *Boletín do Museo Provincial de Lugo*, 8-2: 177-194.
- PARCERO OUBIÑA, C. 2000. Tres para dos. Las formas de poblamiento en la Edad del Hierro del Noroeste Ibérico. *Trabajos de Prehistoria*, 57-1: 75-95. C.S.I.C. Madrid.
- 2002. La construcción del paisaje social en la Edad del Hierro del Noroeste Ibérico. *Monografías de Arqueoloxía, Historia e Patrimonio*, 1. Fundación F.M. Ortegalia / Instituto de Estudios Galegos Padre Sarmiento. Ortigueira.
- PARCERO OUBIÑA, C., AYÁN VILA, X., FÁBREGA ÁLVAREZ, P. e TEIRA BRIÓN, A. 2007. Arqueología, Paisaje y Sociedad. En: González García, F.J. *Los pueblos de la Galicia Céltica*: 131-258. Akal. Madrid.
- PENA GRAÑA, A. 1993. *Narón, un concello con historia de seu*. Concello de Narón. Narón.
- 1994. Territorio e categorías sociais na Gallaecia antiga. O matrimonio entre a terra “treba” e a deusa nai “mater”. *Anuario Brigantino*, 17: 33-80. Betanzos.
  - 1995-96. As Trebas ou Populi da Gallaecia celta. <http://www.estudiosceltas.org/>.
  - 1999. Notas sobre la organización institucional celta en los territorios políticos autónomos (Trebas) de la antigua “Gallaecia”. En: *Os celtas da Europa Atlántica*: 111-160. Actas do Iº Congreso Galego sobre a Cultura Celta, Ferrol, agosto 1997. Concello de Ferrol.

- 2000-2001. *Territorio político celta na Galicia pre-romana e medieval*. Tesis de Licenciatura. USC. Santiago de Compostela.
  - 2006. Las trebas, “tribus” celtas de Gallaecia y su constitución política: Estudios de la Edad del Hierro en el Noroeste peninsular. *Gallaecia*, 25: 371-399. Santiago de Compostela.
  - 2007. Galicia, cuna de los celtas de la Europa Atlántica. *Anuario Brigantino*, 30: 57-88. Betanzos.
- PÉREZ LOSADA, F. 2002. Entre a cidade e a aldea. Estudio arqueohistórico dos “aglomerados secundarios” romanos en Galicia. *Brigantium*, 13. Museo Arqueolóxico e Histórico Castelo de San Antón. A Coruña.
- RODRÍGUEZ COLMENERO, A. 1995. La intervención de la flota romana en la conquista de Galicia. En: Alonso Troncoso, V.: *Guerra, exploraciones y navegación. Del mundo antiguo a la Edad Moderna*: 91-100. Universidade de A Coruña. A Coruña.
- 1996a. (Coord.). *Lucus Augusti. I. El amanecer de una ciudad*. Fundación Pedro Barrié de la Maza. A Coruña.
  - 1996b. La integración de Gallaecia en los dominios romanos: fases de su conquista. En: Rodríguez Colmenero, A. (Coord.): *Lucus Augusti. I. El amanecer de una ciudad*: 245-263. Fundación Pedro Barrié de la Maza. A Coruña.
  - 1996c. Pueblos prerromanos del convento jurídico lucense: organización sociopolítica y distribución territorial. En: Rodríguez Colmenero, A. *Lucus Augusti. I. El amanecer de una ciudad*: 129-242. Fundación Pedro Barrié de la Maza. A Coruña.
- RODRÍGUEZ RESINO, A. 2008. Comunidades rurales, poderes locales y señorío episcopal en la tierra de Santiago de los siglos V a XI: una visión desde el registro Arqueológico. *Munibe*, 59: 219-245. San Sebastián.
- ROMERO MASIÁ, A.M. e POSE MESURA, X.M. 1987. *Galicia nos textos clásicos*. Monografías Urxentes do Museu, 3. Museo Arqueolóxico e Histórico Provincial Castelo de San Antón. A Coruña.
- SÁNCHEZ PARDO, X.C. 2008. *Territorio y poblamiento en Galicia entre la Antigüedad y la plena Edad Media*. Tesis doctoral. Universidad de Santiago de Compostela, Departamento de Historia Medieval y Moderna. Santiago de Compostela.
- TRANOY. 1981. *La Galice romaine. Recherches sur le nord-ouest de la Peninsule Iberique dans l'antiquité*. Diffusión de Boccard. París.
- VV.AA. 1991. *Fuentes para el estudio de la Torre de Hércules. Conmemoración del Bicentenario de la reedificación de la Torre de Hércules*. Instituto José cornide de Estudios Coruñeses. A Coruña.